

Namangan viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi ilmiy hodimi.

M Muhamadiy

O`rta asrlarda me`morchilik yetakchi o`rinni egalladi. Bizgacha o`rta asrlar me`morchilik san`atining juda ko`p nodir yodgorliklari saqlanib qolgan. Bu yodgorliklar, ayniqsa, monumental me`morchilik san`ati o`rta asrlar ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotini o`rganishda muhim o`rinni egallaydi. Ular davrning diniy, falsafiy qarashlarini aks ettiribgina qolmay, inson aql-zakovatining qudratini ulug`laydi. Bu davrda qurilgan Yevropadagi ibodatxonalar, musulmon sharqidagi hashamatli machitlar, buddizm yodgorliklari o`rta asr tafakkurining mahsuli sifatida hozirgacha kishilar qalbini to`lqinlashtiradi. Buyuk inson aql-zakovati qudratiga ta`zim etishga da`vat etadi. Vizantiya san`atining o`ziga xos tomonlari IV asrda uning maydoniga xristian dinining kirib kela boshlagan davridan shakllana bordi. Bu xususiyat Vizantiyaning dastlabki gullagan davri VI-VII asrlarda yaqqol namoyon bo`ldi. Konstantinopal bu davrda katta Vizantiya imperiyasining faqat siyosiy markazi emas, balki madaniy o`chog`iga ham aylandi. Vizantiya me`morchiligi uslubi grek va rim me`morchiligi an`analarining mahalliy an`analar bilan uyg`unlashishidan vujudga kelgan. Jumladan, Konstantinopoldagi Sofiya ibodatxonasi o`z konstruktiv tuzilishi jihatidan Panteon ibodatxonasi konstruksiyasiga o`xshab ketadi, lekin bu o`xshashlik bir muncha yashiringan holda talqin etilishi bilan xarakterlanadi. Vizantiya rangtasvirining nodir namunasi XII asr birinchi yarmida Konstantinopollik usta tomonidan ishlangan «Vladimir Bibi maryami» ikonasi hisoblanadi. Vizantiya san`ati madaniyati, jahon xalqlari san`ati va madaniyatining rivojlanishiga katta ta`sir o`tkazadi. Bu madaniyat janubiy Slavyanlarga o`z ta`sirini ko`rsatadi. Qadimgi Rus san`ati va madaniyati taraqqiyotida muhim rol o`ynaydi. Vizantiya me`morligi amaliy san`at namunalari ko`pgina xalq san`atkorlari uchun namuna maktabi vazifasini o`tadi. VI-VII asrlarda slavyan qabilalarining Bolqon yarim oroli tomon ommaviy ko`chishi Vizantiya imperiyasida feodal munosabatlarning

tezlanishiga, quldorlik formatsiyasining tugashiga olib keldi. Shu bilan birga slavyan qabilalarining Vizantiya bilan to'qnashi ularning ijtimoiy va siyosiy rivojlanishlarida, asta-sekin esa ilk feodal davlatlarning paydo bo'lishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu yerda ular Bolqon qabilalari bilan assimilyatsiyalashib ketishdi. Bolqon yarim orolida yirik davlatlar galma-galdan maydonga chiqdi va inqirozga uchradi. Ana shular ichida Bolgariya podsholigi, Serbiya va Xorvatiya davlatlari yirik bo'lib, taraqqiyotida ham sezilarli iz qoldirdilar. Bolgariya san'ati va madaniyatining birinchi taraqqiyoti IX-X asrlarga to'g'ri keldi. Bu davrda slovyan yozuvi va bolgar adabiyoti paydo bo'ldi. Bolgar san'atiga xos bo'lgan xususiyatlardan biri, antik an'analarning unda uzoq yashashidir. Jumladan, uning me'morchiligida tekis yoyilgan tomi va yon tomonlaridagi binolar uzoq vaqt saqlangan. Bunga avliyo Sofiya ibodatxonasi misol bo'la oladi. XI asrdan boshlab, bud-gumbaz tipidagi binolar qurila boshlandi. Shu tipda qurilgan dastlabki ibodatxonalar Presp ko'li atrofidagi German cherkovi (1066 y.) bo'lib, u o'zining nozik nisbati, konstruktiv tuzilishining aniqligi bilan xarakterlanadi. Bino juda sodda bezatilgan. 1187 yili Bolgariya mustaqil davlatga aylandi. Tarixchilar ikkinchi Bolgariya podsholigi davrini shu yildan boshlab hisoblaydilar. Feodalizmning yangi bosqichi bo'lgan bu davr savdo-sotiq, madaniyat va san'atning jonlanishi bilan xarakterlanadi. Me'morchilik bezagiga e'tibor berish Bolgariyada keng o'rinni egalladi. Bu davrda miniatyura, ayniqsa, yog'och o'ymakorligi juda rivojlandi. Bu o'ymakorlikning qadimgi namunasi Oxirdagi Nikolay cherkovi uchun ishlangan eshik yuzasidagi turli qush, hayvon va o'simliklar dunyosidan olinganobrazlar tasviridir. Yozuv manbalari Bolgariyada zargarlik san'ati ham yuksak bo'lganligidan dalolat beradi. XIV asrning ikkinchi yarmida turklar tomonidan bosib olinishi uning san'at va madaniyatiga salbiy ta'sir qildi. Uning monumental san'at taraqqiyoti deyarli to'xtadi. XII-XIV asrlarda Serbiya Bolqon yarim orolidagi yirik davlatlardan biriga aylandi, san'at va madaniyatning gullagan davrini boshidan kechirdi. Serhasham me'morchilik va monumental rangtasvir san'atida muhim yutuqlarni qo'lga kiritib, o'rta asrning yetuk markazlaridan biriga aylandi. Serbiya Vizantiya va Italiya bilan yaqin munosabatda rivojlandi, ularning san'atidan ta'sirlandi.

Vizantiya san`ati an`analari ayniqsa, rangtasviri Serb san`ati taraqqiyotida muhim o`rinni egalladi. Me`morchilik san`atida esa harbiy Yevropa an`analarining ta`siri seziladi. Serb san`atining ilk namunalari bizgacha kam yetib kelgan va ularda ko`proq Yevropa roman davri san`ati an`analari ta`siri bo`lgan. Bu davr me`morchilik namunalari plan jihatidan sodda, bazilika tiplariga yaqin, ravoqli cherkovlar bo`lib, ularning eshik va darchalari atrofi sodda bo`rtma tasvirlar bilan bezatilgan. Serb san`atining harbiy Yevropa bilan aloqasi XI asrdan rivojlana boshlagan miniatyura san`atida ham namoyon bo`ladi. Serb me`morchiligining o`ziga xos xususiyatlaridan biri, uning dekorativ xarakterdaligidir. Bu xususda Studennitsadagi Bibi Maryam cherkovi diqqatga sazovordir. Binoning tashqi ko`rinishiga alohida e`tibor berganlar, u oq va kul rang marmar bilan pardozlanib, arkatura frizi bilan bezatilgan. Konsollarda odam va hayvon niqoblari ishlangan, g`arbiy va janubiy peshtoqlar, mehrob darchalari o`yma naqqoshlik bilan bezatilgan. Naqsh uchun o`simliklar dunyosi, qush, hayvon va odamlar shakli olingan. Nerezedagi (Makedoniya) Panteleymanx ibodatxonasi devoriy suratlari Serb monumental rangtasviri to`g`risida tasavvur beradi. «Butdan tushirish» mavzusiga bag`ishlangan suratlarda kuchli hayajon va motam, iztirob, qayg`urish ishonarli va ifodali tasvirlangan. Bu tasvirlarda butdan tushirilgan Iaga aza tutayotgan, chuqur qayg`u va motam bilan uni quchoqlayotgan Bibi Maryam, Iso tomon chuqur qayg`u va motam bilan engashib qarab turgan Ioan obrazlari chuqur motam holatida ta`sirli ishlangan. Yosh avliyolar obrazi ham ta`sirli va xarakterlidir. Bu tasvirlarda rassom kontur chiziqlardan foydalanmagan holda faqat rang surtmalari hisobiga obraz hajmini ifodalashga intiladi. Surat koloriti yorqin, jarangdor, oq sarg`ish, oltin, ko`k va moviy ranglar gammasi o`zaro nisbatda asarning emotsional tomonini oshirib, uning ko`rimli bo`lishiga yordam beradi. Serb o`rta asrlar san`ati o`z davri uchun progressiv ahamiyatiga ega bo`ldi. XIII-XIV asrlar me`morchilik san`ati Sharqiy Yevropa san`ati uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Serb rassomlari insonning his-tuyg`u, ehtiroslarini badiiy ifoda etib, o`zga yerdagi zamondoshlariga namuna bo`ldilar. Serb san`atkorlari diniy kanonlardan chekkaga chiqmagan holda real dunyoni keng va to`laqonli tasvirlashga erishdilar. Serb san`atkorlari Ruminiya, Bolgariya, Qadimgi Rus

san`atiga o`z ta`sirlarini o`tkazdilar. O`rta asrlar san`ati va madaniyatida Kavkaz xalqlari, jumladan, Armaniston, Gruziya, Ozarbayjon xalqlari san`ati ham alohida o`rinni egallaydi. Bu xalqlar san`ati qadimgi mahalliy san`at an`analariga ega bo`lgan, o`rta asrlarning muhim madaniyat o`choqlaridan hisoblanadi. Ular Vizantiya va Eronning yutuqlaridan foydalanib, o`ziga xos san`at yaratdilar va jahon madaniyati xazinasini boyitdilar. Kavkaz xalqlari san`ati X-XIII asrlarda eng gullagan davrini boshidan kechirdi. Gruziya va Armaniston o`rta asrlar monumental me`morlik san`ati hajmiy-plastik yechilishi xarakteri bilan farq qiladi. Markazli qubballi Zakavkazye ibodatxonalari zinasimon kompozitsiyaga ega bo`lib, uning me`morchilik hajmlari o`rtaga qarab balandlashib boradi. Cherkov binosining to`rt tomoni o`ziga xos frantanlar bilan tugallanadi. Binoning tashqi zinasimon kompozitsiyasi interyerning ichki xarakteriga xos. Arman me`morchiligining o`ziga xos tomonlari Echmiadzin yaqinidagi Gijima ibodatxonasida yaqqol seziladi. Bu ibodatxona plani asosida hamma tomoni teng bo`lgan but olingan. Binoning tashqi tomoni yaxlit, salobatlidir. U o`zining aniq nisbati, devor fakturasining yoqimli qilib ishlanganligi bilan xarakterlanadi. Bino silueti yaxlit va aniq tuzilishi bilan xotirada yaxshi saqlanadi. Ibodatxona sakkiz qirrali baraban bilan tugallangan. Arablar tomonidan VII asrda Armaniston yerlarining zabt etilishi san`at taraqqiyotiga to`siq bo`lib, bu hol qariyb 200 yil davom etadi. Faqat arab xalifaligining parchalanishi va Armanistonning chet el istilosidan qutulishi iqtisodiy, siyosiy hayotda jonlanishni boshladi. Yirik feodal yer ho`jaligi mustahkamlanib, kengayib bordi. IX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, yagona davlat yaratishga intilish sezila boshladi. Gruziyada ilk xristian dini bilan bog`liq binolar (V-VI asrlar) bazilikadir. Ular kichik Osiyo, Albaniya, Siriya, Armanistondagi bazilika binolariga o`xshash. Lekin u mahalliy an`analar bilan boyitilgan bo`lib, uch qavatli zinali supacha ustiga qurilgan bu bino tashqi tomondan sodda va past, og`ir ko`rinishga ega. Lekin asosiy diqqat interyerga qaratilgan. Keng xona devorlaridagi aniq, yaxlit shakllar uning ichki emotsional imkoniyatlarini oshiradi. Bino interyerlarini bezashda toshdan yaratilgan kapitel va plastrlar muhim o`rinni egallaydi. Bo`rtma tasvirlarda Eron va Gruziya xalq yog`och o`ymakorligi an`analari uyg`unlashgan. VI asrning oxiri va VII asrda

markaziy qubba qurilish keng o`rinni egallay boshladi va uning turli variantlarini ishlab chiqildi. Msxetidagi Djvari ibodatxonasi gruzin me`morchiligining xarakterli tomonini o`zida mujassamlashtirgan. Hajmi jihatidan monumental ko`rinishga ega bo`lgan bu bino va tabiat manzarasi bir-biri bilan uyg`unlashib ketgan va uning bir bo`lagi sifatida idrok etiladi. Bino kompozitsiyasi sakkiz qirrali baland bo`lmagan baraban bilan tugallangan. Tashqi devor bo`rtma tasvir va naqshlar bilan bezatilgan. Gruzin san`atining eng gullagan davri XI-XIII asrlarga to`g`ri keladi. Bu davrga kelib, Gruziya yaqin sharqdagi eng yirik davlatlardan biriga aylanadi, moddiy va ma`naviy hayotida rivojlanish sodir bo`ldi. Bu davr madaniyatining o`ziga xos xususiyati cherkor va feodal zodagonlar rolining kamayishi, yangi shakllangan dvoryan hamda savdogar, hunarmandlar tabaqasi hayoti va ideologiyasini targ`ib etish bilan bog`liq bo`lgan san`at va fanda dunyoviy yo`nalish yetakchi o`ringa chiqib oldi. Bu davr san`atining muhim mafkuraviy maqsadi - mamlakat kuchlarini birlashtirish va davlatni mustahkamlashga qaratilgandir. Insonning ruhiy olamga qiziqishi va e`tibori kuchaydi. Monumental me`morchilikda katta, ulug`vor, hashamatli binolar yaratish, ularning ichki va tashqi tomoni badiiy bezagiga alohida e`tibor berish tendensiyasi sezildi. Me`morchilik elementlarining dekorativligiga e`tibor ortdi. Gruzin san`atida ancha rivojlangan mozaika ham monumental xususiyatga ega bo`lib, jonli va ta`sirlidir. Monumental rangtasvir san`ati XII-XIII asrlar chegarasida jiddiy yutuqlarni qo`lga kiritdi. Bu davrda gruzin monumental rangtasvirning nodir yodgorliklari yaratildi. Bu xususida Vardzi suratlari, Betaniy va ayniqsa, Kinsvisi ibodatxonalaridagi devoriy suratlar obrazlarning erkin talqin etilishi voqelikning poetik tasvirlanishi bilan xarakterlanadi. XVI asr monumental rangtasvirida Vizantiya rangtasvirining Konstantinopol maktabi ta`siri seziladi. Bu davr suratlari ta`sirchan, ifodali chiqqan bo`lsa ham, obrazlardagi garmonik barkamollik va tasvirlanuvchilarning ko`p qirrali xarakterini to`liq yoritish bir muncha buzila boshlaganligi, sun`iylik ko`rinadi. Gruzin miniatyura san`atining ilk namunasi IX-X asrlarga to`g`ri keladi. Ba`zi ma`lumotlarga ko`ra, bu san`at V asrlardayoq rivojlangan va keng tarqalgan. Miniatyura san`atida ellinistik san`atning ta`siri seziladi. Bu davr miniatyuralari o`zining o`tkir qalami, real va

yorqin kaloriti bilan ajralib turadi. Unda diniy mavzudan tashqari, dunyoviy voqealar ham o'z ifodasini topgan. XIV-XVII asrlar gruzin xalqining chet el bosqinchilariga qarshi kurashi davridir. Bu uning iqtisodiy ravnaqiga o'z ta'sirini o'tkazdi. Monumental rangtasvir, miniatyura, me'morchilik san'ati bir muncha orqaga ketishi bilan xarakterlanadi. Lekin xalq amaliy sang'ati, yog'och va tosh o'ymakorligi san'ati rivojlanishda davom etib, davr o'zgarishlarini o'zida ifodaladi.

Adabiyotlar:

1. Abdullayev N.U. «San`at tarixi» Tom-1, Toshkent, O`qituvchi, 1986 y. (107-117)
2. arxiv.uz